

NARCISA LENGEL-KRIZMAN

Prilog proučavanju djelovanja zagrebačke
partijske organizacije 1941–1945.*

Narodnooslobodilački pokret u okupiranim gradovima u toku rata predstavlja neosporno specifičan oblik narodnooslobodilačke borbe u cjelini, a u isto vrijeme i njen sastavni i nerazdvojni dio, koji je, međutim, do danas u našoj historiografiji najslabije istražen, a zbog toga i slabo poznat. Zato je zadatak ovog priloga prikazati u osnovnim crtama organizacijski razvoj zagrebačke partijske organizacije i neka područja njenog djelovanja u vremenskom rasponu od osnivanja ustaške države i ulaska okupatora u Zagreb 10. travnja 1941. do ulaska jedinica Jugoslavenske armije u grad 8. svibnja 1945. — rukovodioca i organizatora NOP-a u Zagrebu.¹ Intenzivna je antifašistička borba — koje je Zagreb bio poprište za cijelo vrijeme rata — bila uvjetovana širinom revolucionarnog pokreta koji se u njemu razvio uoči rata pod utjecajem općih političkih i društvenih prilika, ali i onih koje su bile značajne samo za Zagreb. Društveni i politički čimbenici uvjetovali su antirežimsko i antimonarhističko raspoloženje zagrebačkog stanovništva, zbog reakcionarnog poretka i neravnopravnog položaja hrvatskog naroda u predratnoj jugoslavenskoj državnoj zajednici. Društveni čimbenik bio je pretežno klasnog progresivnog obilježja i osobito izražen u Zagrebu koji je bio najrazvijenije industrijsko i radničko središte u zemlji. Stoga je i s društvenog i klasnog gledišta u Zagrebu bila povoljna situacija za razvoj progresivnih i revolucionarnih gibanja. Uoči rata Zagreb je imao masovni, lijevo orijentiran, klasni radnički i sindikalni pokret s organizacijski učvršćenom partijskom organizacijom. Pri tom treba istaći da je zagrebačka partijska organizacija bila samo dio KPJ i KPH i da je u svom razvoju prešla dug i trnovit put sa svim karakteristikama koje su pratile razvoj KPJ uopće. U tom razdoblju ona je prevladala sve frakcijske borbe, teoretsko-programatske sporove, nepravilan stav u mnogim bitnim pitanjima (npr. prema nacionalnom pitanju i drugim) i različite slabosti svoje organizacione strukture. Po socijalnoj pripadnosti gotovo 3/4 članova bili su radnici, a ostatak je pripadao drugim socijalnim grupacijama (intelektualci, službenici, obrtnici i drugi). Osim toga, ona je rukvodila nizom javnih političkih akcija kojima se manifestirao program KP i ujedno širio njen utjecaj, a te su akcije — što ističemo — sve više bile rezultat zajedničkog rada i napora svih onih progresivnih snaga na koje se ona oslanjala: prvenstveno radničke klase,

* Ovdje se objavljuje prvi dio (koji obuhvaća razdoblje do 1942) oveće radnje, drugi će se dio objaviti kasnije.

¹ O radovima koji obrađuju razvoj i djelovanje NOP-a u Zagrebu od početka okupacije do oslobođenja (s kritičkim prikazom) vidi: *N. Lengel-Krizman*, Naša historiografija i povijesna publicistika o Zagrebu u narodnooslobodilačkoj borbi, *Časopis za suvremenu povijest* (ČSP), 1/1970, 135–148.

naprednog omladinskog i ženskog pokreta, lijeve inteligencije, naprednih organizacija i udruženja, naročito URSS-ovih sindikata, tako da je KP postala »prava narodna partija«. Predodžba o broju klasno svjesnih, revolucionarno i antifašistički orijentiranih građana Zagreba postaje potpunija kad se uzmu u obzir i članovi sindikalno i staleški organiziranih radnika i službenika. Tu orijentaciju okupljanja članova i simpatizera uskoro je potvrdila i Prva zemaljska konferencija KPH (Zagreb, 26. VIII 1940) kojom zapravo završava posljednja etapa predrevolucionarnog razvoja Partije uoči rata. Odluke te konferencije i odluke Pete zemaljske konferencije (Zagreb, 19—23. XI 1940)² dale su zagrebačkoj partijskoj organizaciji još više podstreka u njenom daljnjem radu. Pooštrene mjere režima koje su se, uz ostalo, ogledale i u zabrani URSS-ovih sindikata (prosinac 1940) nisu jače zakočile taj proces. Štoviše, na inicijativu CK KPH prišlo se nakon zabrane URSS-ovih sindikata osnivanju tzv. odbora jedinstva u poduzećima i tvornicama, tj. tamo gdje su prije djelovali sindikati. Ti su odbori odigrali značajnu ulogu u daljnjem okupljanju simpatizera, a nakon okupacije oni postaju sredstvo kojim KP agitira za borbu protiv okupatora i kvislinga među stanovnicima Zagreba.³

I

Dok Nijemci ulaze u Zagreb i u suradnji s ustašama utemeljuju i izgrađuju okupatorski i kvislinški aparat, u isto vrijeme — travanj 1941 — u gradu počinje i intenzivna politička aktivnost Partije. U Zagrebu se tada nalazi i generalni sekretar KPJ J. Broz Tito, zajedno s članovima CK KPJ, i na njegovu se inicijativu održavaju važni sastanci članova CK KPJ i CK KPH uz prisustvo sekretara i nekih članova Mjesnog komiteta Zagreba (MKZ) u vremenu od 8—12. travnja te godine, sastanci koji u svjetlu kasnijih događaja dobivaju povijesno značenje. Na njima je bila analizirana vojna i politička situacija u zemlji nakon dolaska okupatora i osnivanja ustaške države i donijete odluke o pripremama za oslobodilačku, antifašističku borbu. Naime, najviše partijsko rukovodstvo ocijenilo je da treba poduzeti sve organizacione i političke mjere za oružanu borbu protiv okupatora i kvislinga, bez obzira što je još tada — travanj-svibanj 1941 — bio na snazi pakt o nenapadanju između nacističke Njemačke i Sovjetskog Saveza iz god. 1939. i bez obzira na neizvjesnost o budućim odnosima tih dviju država pa prema tome i budućim akcijama KPJ.⁴ Stav i program KPJ došli su do izražaja u proglasima i ostalim

² Opš.: *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1963, 268—278, i Materijali znanstvenog skupa o Petoj zemaljskoj konferenciji održanoj 21. i 22. X 1970. u Zagrebu (u pripremi za tisak).

³ O revolucionarnom radničkom pokretu u Zagrebu između dva rata s pretežnim naglaskom na KP opš.: I. Jelić, *Komunistička partija Jugoslavije u društveno-političkom razvoju Zagreba između dva svjetska rata*, zbornik: *Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva svjetska rata*, Zagreb 1968, 9—45; I. Jelić, *Društveno-politička kretanja u Zagrebu uoči sloma Kraljevine Jugoslavije*, zbornik: *Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji*, Zagreb 1971, 17—31.

⁴ I. Šibl, *Zagreb tisuću devedeset četdeset prve*, Zagreb 1967, 60—64.

partijskim materijalima upućivanim stanovništvu Jugoslavije. To se odnosi na proglas CK KPJ od 15. travnja 1941. (prvi nakon okupacije) u kojem su bila iznijeta osnovna gledišta KPJ i dat jasan kurs prema oružanom ustanku, zatim (uobičajeni) prvomajski proglas u kome je, uz ostalo, istaknut program borbe »protiv okupatora i njihovih slugu u zemlji«. ⁵ O tom zadatku raspravljalo se i na tzv. Majskom savjetovanju (u Zagrebu potkraj travnja ili na početku svibnja 1941) kao najvažnijem, uz isticanje potrebe nepoštredne borbe svih naprednih snaga protiv okupatora — ali pod rukovodstvom KPJ — jer je ta borba u isto vrijeme i borba »protiv svega onog što je donijelo narodima Jugoslavije današnje patnje i današnja zla«. ⁶ Nakon tog savjetovanja članovi CK KPJ napuštaju Zagreb koji, međutim, i dalje ostaje sjedište CK KPH sve do veljače god. 1942, iako njegovi članovi s vremenom odlaze iz Zagreba. Posljednji plenum CK KPH bio je održan na početku lipnja 1941. u Zagrebu i na njemu je, uz ostalo, bilo odlučeno da neki njegovi članovi ostanu u Zagrebu i pomažu zagrebačkoj partijskoj organizaciji pri rješavanju brojnih političkih i drugih zadataka u skladu s novonastalom situacijom zbog okupacije, ⁷ jer je Zagreb nakon osnivanja ustaške države postao njeno administrativno-političko središte u kojem su se nalazile sve najviše neprijateljske, vojne i upravne ustanove s dobro organiziranim i široko razgranatim policijskim i obavještajnim službama koje su budno, brzo i oštro reagirale na svaki (pa i najmanji) pokušaj otpora režimu.

S obzirom na strategiju i taktiku Partije, kao rukovodioca i organizatora antifašističke oslobodilačke borbe, partijske organizacije u gradovima, tj. stalno okupiranim područjima, dobivaju posebnu ulogu. Naime, u toj se borbi moralo uništavati sve čime se mogao koristiti okupator — počevši od njegove žive sile, pa do komunikacija, industrijskih i drugih objekata. U tu su svrhu osnivani na terenu partizanski odredi, a u gradovima diverzantsko-udarne grupe. Gradske partijske organizacije zato su morale da se osposobe ne samo za oružane akcije i diverzije, nego, naročito, da u novoosnovane partizanske odrede šalju različit potrebni materijal — prvenstveno tehnički i sanitetski — i zatim, kao najvažnije, da mobiliziraju ne samo svoje kadrove i simpatizere nego i sve ostale antifašistički orijentirane građane, kako bi se »partizanski odredi popunili politički

⁵ Tekst proglaša od 15. IV u: *Zborniku dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda (Zbornik NOR-a)*, V, 1, 5–7, odnosno od 1. V 1941. u: *Dokumenti istorije omladinskog pokreta Jugoslavije*, I, Beograd 1954, 2, 5–9.

⁶ Datum tog savjetovanja nije dosad točno utvrđen ali većina izvora upućuje na to da je održano u Zagrebu na početku svibnja 1941. Usp.: *N. Radačić*, O značenju Zagreba za razvitak narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije u Hrvatskoj i Jugoslaviji 1941, *Zagreb u NOB-i*, n. dj., 69 (bilj. 13).

⁷ Od članova CK KPH tijekom ljeta 1941. ostali su u Zagrebu: R. Končar, V. Bakarić, D. Sali, A. Hebrang i V. Popović (kao predstavnik CK KPJ, odnosno sekretar novoosnovanog Operativnog rukovodstva CK KPH). Pri tom ističemo i da je razvitak oružane borbe zahtijevao da većina partijskog kadra iz Zagreba i ostalih gradova ode u one krajeve gdje su postojali najbolji uvjeti za oružane akcije, a u kojima partijskih organizacija uopće nije bilo ili su bile uništene. Zbog toga je CK KPH u Zagrebu zadržao minimalni broj kadrova, a sve je ostale razmjestio na terene gdje su bili najpotrebniji za rad na partijskoj i vojnoj liniji.

svjesnim borcima».⁸ Zbog toga zagrebačka partijska organizacija od prvih dana okupacije intenzivno politički djeluje. Taj je rad imao prvenstveni cilj da na širokoj antifašističkoj platformi okupi sve progresivne snage bez obzira na njihovu nacionalnu, vjersku, socijalnu ili političku pripadnost. Tako je, u nastojanju da mobilizira sve patriotske snage, partijska organizacija stvarala jedinstvenu narodnooslobodilačku frontu i pri tome je uspostavljala veze i s predstavnicima predratnih političkih stranaka i građanskih političkih organizacija i udruženja kako bi i njih pridobila za suradnju i sporazumjela se o zajedničkim pripremama za početak ustanka.⁹ Iako KP nije imala još tijekom prve polovice 1941. takvog utjecaja da bi mogla djelovati na opće raspoloženje stanovništva, ipak već tada dolazi do određene polarizacije stanovništva Zagreba, tj. onih koji su demagoške fraze o »slobodnoj hrvatskoj državi« shvatili doslovno i onih koji su uvidjeli pravu istinu o toj ustaškoj tvorevini, osobito nakon Rimskih ugovora Pavelić—Mussolini kojima je »slobodna i nezavisna« Hrvatska izgubila velik dio narodnog teritorija.¹⁰ Tom porastu antifašističkog raspoloženja pridonijele su i prve (potvrđene) vijesti o ustaškim pokoljima srpskog stanovništva i ustaškom teroru u Zagrebu koji je počeo odmah pos-

⁸ S. Vukmanović *Tempo*, Revolucija koja teče, I, Beograd 1971, 228. Prema navodima autora u pojedinim partijskim organizacijama u gradovima dolazilo je tijekom 1941. do dilema oko početka i načina vođenja oslobodilačke borbe, zbog povezivanja tadašnjih prilika s iskustvima oktobarske revolucije koja je započela u gradovima »prerastanjem štrajkova i demonstracija radnika u oružani ustanak« pa se prema tome njena sudbina rješavala u gradovima. Međutim, u Jugoslaviji se dugotrajna borba vodila na terenu a ne u gradovima, gdje su neprijateljske snage bile veoma jake. Tito je osobno — prema autoru — rekao na savjetovanju u Stollicama (rujan 1941) delegatima iz Hrvatske (V. Popoviću i R. Končaru) »da se ne može prvo ići sa diverzijama u gradovima, pa tek onda sa partizanskim odredima, već da se obje aktivnosti moraju razvijati uporedo« (232).

⁹ Pokušaji suradnje KP s Hrvatskom seljačkom strankom zahtijevaju posebnu raspravu. Opširniji podaci o tim nastojanjima nalaze se u arhivu Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske (IHRPH), fondovi CK KPH, MKZ, Povjerenstva CK KPH za sjevernu Hrvatku i nekim drugima, dok se opis razgovora s V. Mačekom (koji je već tada — ljeto 1941 — bio konfiniran na svom imanju u Kupincu, nedaleko od Zagreba) nalazi u: IHRPH, fond memoarske građe (MG), bez signature, izjava N. Nikolića; podaci o pokušajima suradnje zagrebačke studentske organizacije s rukovodstvom Sveučilišne organizacije HSS-a u toku ljeta 1941. nalaze se u knjizi: E. Ivanc, *Nepokorena mladost*, Zagreb 1961, 53—54. Sigurno je da je politika tadašnjeg vodstva HSS-a predstavljala glavnu prepreku okupljanju i povezivanju svih progresivnih snaga radi zajedničke borbe protiv fašizma i nacionalsocijalizma. Vodstvo HSS-a upućivalo je npr. svoje pristaše da idu u domobrane kao »hrvatsku vojsku«, infiltriralo je svoje ljude u vojne štabove i utjecajne organe državne vlasti NDH s ciljem da bi u pogodnom trenutku — uz pomoć zapadnih saveznika i svojih »unutrašnjih simpatizera« — kao vodstvo najjače i brojčano najveće predratne građanske stranke preuzelo vlast. Pokušaji suradnje KP s HSS-om bilo je praktično za cijelo vrijeme rata, ali s vremenom (naročito tijekom god. 1943) dolazi do sve većeg raslojavanja i polarizacije u redovima pristaša HSS-a, što se očitovalo, uz ostalo, i u pristupanju pristaša stranke i njenih funkcionara NOB-u. Na taj proces raslojavanja presudno je utjecala široka antifašistička platforma KP i narodnooslobodilačke fronte koja je radi potpunog odvajanja pristaša HSS-a od njenog vodstva djelovala na okupljanju svih antifašističkih snaga.

¹⁰ O dolasku Pavelića u Zagreb, priznavanju i razgraničavanju ustaške države: B. Krizman, *Pavelićev dolazak u Zagreb, 1941. g.*, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, 1/1963, 133—223; *Isti*, Pitanje priznanja ustaške države 1941. godine, *Jugoslavenski historijski časopis*, 1—2 (1970, 99—121); *Isti*, Razgraničenje ustaške države, isto, 1/1971, dok o mjestu i ulozi Zagreba u politici ustaške NDH: F. Jelić-Butić, *Zagreb i ustaška »Nezavisna Država Hrvatska«, Zagreb u NOB-i*, n. dj., 197—222.

lije proglašenja NDH i nastavio se svom surovošću i žestinom nakon njemačkog napada na Sovjetski Savez, a nije prestajao sve do sloma NDH god. 1945.¹¹

U takvoj situaciji zagrebačka partijska organizacija pokušava utjecati na taj proces raslojavanja zagrebačkog stanovništva raskrinkavanjem tzv. NDH kao tvorevine njemačkog i talijanskog okupatora, sprečavanjem odlaska hrvatskih radnika na rad u Njemačku — razotkrivajući nacističke propagandne laži o tome kako se u Njemačkoj dobro živi i još bolje zarađuje i ukazivanjem radnicima na sve zlo što bi nanijeli svom narodu i cijelom demokratskom svijetu radom u nacističkim tvornicama oružja¹² — suzbijanjem šovinističke mržnje prema Srbima i Židovima u Hrvatskoj i nastoji pronaći odgovarajuće organizacione oblike »za okupljanje svih antifašista na širokoj osnovi za vođenje političkih i borbenih akcija«.¹³

U vezi s tim zadacima partijska je organizacija, kao organizator antifašističkog pokreta u Zagrebu,¹⁴ u toku rata djelovala i rukovodila radom na različitim sektorima: radom mjesne partijske i skojevske organizacije kadrovske tipa, novoosnovanih masovnih antifašističkih organizacija kao Antifašističke fronte žena, Saveza mlade generacije, Ujedinjenog saveza.

¹¹ Opš.: L. Kobsa, O organizaciji ustaškog aparata vlasti za provođenje terora u tzv. NDH, *Zagreb u NOB-i*, n. dj., 223—251.

¹² Prema sporazumu od 8. V 1941. između vlada Trećeg Reicha i NDH (tekst »Hrvatsko-njemačkog utanačenja o hrvatskim radnicima« i »Hrvatsko-njemački zapisnik o zaposlenju hrvatskih radnika na području Njemačkog Reicha« nalazi se u radu B. Banovića, Izvoz radne snage i deportacija stanovništva s teritorije NDH u toku drugog svjetskog rata, *Putevi revolucije*, 1—2/1963, 384—389) bilo je zaključeno da će iz NDH otići u Njemačku na rad tijekom 1941. oko 54.000 radnika. Prvi transporti radnika (u Bečko Novo Mesto i rudnike kod Essena) otišli su 19. i 20. V 1941. (u grupi se nalazilo i oko 700 radnika iz Zagreba), drugi 23. V, a zatim su slijedili i ostali. Prema podacima iz neprijateljskog tiska do 4. VI 1941. ukupno je otišlo oko 5000 radnika, a taj se broj povećao do 20. VIII iste godine na 45.000, odnosno do kraja rujna na 50.000 radnika (*Hrvatski narod*, 20, 22 i 24. V, 5. VI i 3 X 1941). Do kraja te godine broj radnika iz NDH u Njemačkoj znatno je premašio brojku od 54.000 (koliko je bilo utanačeno ugovorom) jer se Nijemci nisu pridržavali ugovora (Prema B. Banoviću, n. dj., 379 i d. potkraj 1941. na radu u Njemačkoj nalazilo se 79.922 radnika). Radnici su otpremani posredstvom tzv. Izseljeničkog ureda, a na rad su se primali svi radnici (muškarci i žene) iznad 17 godina, osim Židova i vojnih obveznika rođenih između 1909—1921. godine.

¹³ M. Iveković, *Hrvatska lijeva inteligencija 1918—1945*, II, Zagreb 1970, 17.

¹⁴ Kad se ovdje govori o području Zagreba u toku rata, mislimo samo na današnje uže gradsko područje, tj. ono koje se prostiralo na teritoriju omeđenom tzv. mitnicama u Ilici br. 272, na Ksaverskoj cesti, u Horvatima, na Savskoj cesti br. 200, u Maksimirskoj (kraj potoka Štefanovca), na Sv. Duhu (danas ul. Pavleka Miškine) i na Glavnom, Zapadnom, Samoborskom i na kolodvoru Sava. Taj je teritorij postao upravna jedinica neposredno podređena vladi NDH. Nije nam poznat broj njegovog stanovništva u toku rata jer se ono neprestano mijenjalo useljavanjem zato što se znatan broj civilnog stanovništva iz onih krajeva NDH gdje su se vodile vojne operacije preselio u Zagreb. Tako je, prema podacima kojima je raspolagao gradski tržni odsjek odnosno Ured za potrošačke iskaznice, oko sredine 1941. broj stanovnika Zagreba bio oko 260.000 (*Hrvatski narod*, 17. VIII 1941); potkraj te godine broj stanovnika opao je na 218.000 — od toga 92.000 muškaraca a ostalo žene i djeca (*Hrvatski narod*, 15. II. 1942); u tijeku god. 1942. računa se da je broj stanovnika iznosio oko 350.000 (*Hrvatski narod*, 1. I 1943) a čini se da je u god. 1944. broj stanovnika narastao na 417.000 (R. Bičanić, Zagreb kao multifunkcionalan grad i zanimanja njegovog stanovništva, *Iz starog i novog Zagreba*, 1/1957, 319). I sjećanja preživjelih aktivista uglavnom se podudaraju s takvom procjenom (Usp.: IHRPH, MG, bez signature, izjava D. Dodera).

antifašističke omladine Hrvatske, Narodne pomoći, narodnooslobodilačkih odbora i odbora Jedinствene narodnooslobodilačke fronte, zatim radom izdavačke djelatnosti, tj. sektorom tehnika, organiziranjem oružanih akcija i diverzija, obavještajne službe — i kao najvažnije — radom na mobilizaciji ljudstva i prikupljanju materijala za potrebe partizanskih jedinica na terenu i, s tim u vezi, organiziranjem putova, tzv. kanala i punktova kojima se iz okupiranog Zagreba odlazilo u unutrašnjost i održavala stalna i manje-više redovita veza sa svim dijelovima Hrvatske pa i drugih krajeva Jugoslavije. Svi ti sektori rada, svi ti najrazličitiji oblici otpora i borbe, čine *narodnooslobodilački pokret* koji se razvio u Zagrebu neposredno poslije okupacije i trajao neprekidno sve do konačnog oslobođenja grada. Pri tom treba uvijek imati na umu u kakvim je uvjetima partijska organizacija djelovala u Zagrebu. Ona je u otvorenoj borbi bila neprestano izložena i trpjela je velike i česte gubitke što je — ponekad — bila i posljedica slabog ili slabijeg držanja uhapšenih pojedinaca koji nisu izdržali danas nama gotovo neshvatljive metode fizičkog zlostavljanja pa su otkrivali svoje veze, načine rada, stanove i dr., a i zbog sve bolje izvježbanosti neprijateljskih policijskih službi koje su stekle znatno iskustvo u borbi sa sve brojnijim »nevidljivim podzemnim neprijateljem«. Međutim, usprkos gubicima postojao je nepresušni rezervoar ljudi — teoretski doduše neizgrađenih ali dovoljno odlučnih i spremnih — pomoću kojih je bilo moguće održati ne samo partijsku organizaciju nego i sve ostale organizacije i institucije NOP-a.

Zagrebačka je partijska organizacija i nakon okupacije sačuvala istu organizacijsku strukturu kakvu je imala i prije rata. Cjelokupnim radom rukovodilo je mjesno rukovodstvo, tj. Mjesni komitet KPH Zagreb preko rajonskih komiteta (RK), koji su rukovodili partijskim ćelijama na određenom gradskom području. Teritorijalna podjela proistekla je iz potreba praktičnog rada i rukovođenja ali su se granice između pojedinih područja-rajona s vremenom mijenjale i podešavale nastalim promjenama. Od osnivanja ustaške države pa do kasne jeseni 1941. ukupno je bilo 6 RK-a¹⁵ s 53 partijske ćelije, od toga 35 u tvornicama, radionicama, ustanovama i među pojedinim strukama i 16 tzv. uličnih ćelija s oko 480 organiziranih članova koji su po socijalnom sastavu bili 75% radnici, a 25% ostalih društvenih kategorija.¹⁶ Iznimno su partijske organizacije

¹⁵ Područje I RK-a obuhvatalo je teritorij koji približno odgovara današnjem području Maksimira, II RK području Trnja, III RK Medveščaka, IV RK centra grada, V RK Trešnjevke i VI RK području Črnomerca.

¹⁶ IHRPH, MG, 9/I-1, izvjava A. Roba i M. Vanića. Rasprostranjenost partijskih ćelija na pojedinim rajonima bila je ovakva: I RK rukovodio je s 6 ćelija (u tvornicama Me-Ba, AGB, Tvornici koverata, Zoološkom vrtu i uličnim u Dubravi i na Bukovačkoj cesti i tzv. sveučilišnom ćelijom); II RK imao je 11 ćelija (u tvornicama Kontakt, Metal, Pilot i Antun Res, radionicama Paspas i Ventilator, Plinari na Kanalu i uličnim na Sigečici, Njivicama, Martinovki i na Školskoj i Trnjanskoj cesti); III RK imao je 14 ćelija (u tvornicama ulja, papira, kože, Gaon, Gorici, Penkali, Hahn i Nettelu, Hygici, zatim u Konzumnoj zadruzi, u Draškovićevoj, Zvonimirovoj i Petrovoj ulici, ćeliju nosača na Glavnom kolodvoru i ćeliju gradskih čistača); IV RK imao je 7 ćelija (u tvornicama Noris i Helios, u Električnoj centrali i plinari, postolarskoj radionici i u dvjema ulicama lokacija kojih nije dosad točno utvrđena i tzv. ćeliju intelektualaca); V RK rukovodio je radom 6 ćelija na svom području (u tvornicama Bizjak, Jugofarmacija i Simens, zatim u Zagrebačkom električnom tramvaju i dviju uličnih nepoznatog imena) dok je VI RK imao 7 ćelija (u tvornicama Hermann i Pollack, Ševčik, Koh-i-

na željeznici i Sveučilištu tijekom god. 1941, preko svog samostalnog partijskog rukovodstva, bile izravno vezane uz MKZ. Željeznička partijska organizacija imala je 12 ćelija s oko 80 organiziranih članova i 50—60 kandidata,¹⁷ dok se broj članova i kandidata — ne samo KP nego i SKOJ-a — na Sveučilištu ne može ni približno odrediti.¹⁸ Broj kandidata u svim partijskim ćelijama također nije poznat. Naknadne rekonstrukcije govore o 120 osoba, ali taj podatak treba uzeti s velikom rezervom.¹⁹ Prema tome, od okupacije do jeseni 1941, ukupno u Zagrebu djeluje 65 partijskih ćelija (bez podataka za Sveučilište) s nešto više od 500 članova. U travnju i svibnju 1941. MKZ je prenio svima partijskim ćelijama upute o pridržavanju općih pravila konspiracije i u praksu je bio uveden niz mjera sigurnosti kao jedan od preduvjeta za jedino mogući rad u uvjetima najstrože ilegalnosti (odnosilo se to na praktične upute o održavanju sastanaka i njihovom osiguranju, održavanju međusobnih kontakata, osiguravanju i pronalazanju stanova za smještaj tehnika ili skladišta raznog materijala i slično). Od posebnog značaja tijekom svibnja 1941. bio je rad partijske organizacije po tzv. vojnoj liniji. Naime, komunisti su znali da je za vrijeme »aprilskog rata« njihov najvažniji zadatak bio učiniti sve da bi se neprijatelju pružio što jači otpor, ali poslije vojničkog poraza i kapitulacije jugoslavenske vojske najviše partijsko rukovodstvo zemlje donijelo je zaključak o prikupljanju i sakrivanju oružja koje će kasnije poslužiti u predstojećoj borbi za oslobođenje. Ta je direktiva bila istaknuta i u zaključcima Majskog savjetovanja nakon čega se u cijeloj zemlji prišlo osnivanju tzv. vojnih komiteta (VK). Oni su imali zadatak organizirati prikupljanje oružja, osnivati udarne grupe i desetine, organizirati razne stručne tečajeve (npr. sanitetski i radio-telegrafski)²⁰ i vojnu obuku. Iako su se, dakle, VK posebno bavili organiziranjem rada na »vojnoj liniji«, ipak je i cijela partijska i skojevska organizacija obavljala takve poslove.²¹

Noor i Tvornici duhana, dvije ulične nepoznatog imena i jednu tzv. ćeliju odbora jedinstva). Napominjemo da smo kod tog pregleda zadržali stare — tadašnje nazive tvornica, ustanova i ulica kako se i spominju u upotrijebljenim izvorima.

¹⁷ Opš. o radu željezničke partijske organizacije u toku prve polovice god. 1941. v.: *I. Sibl.*, n. dj. 156—160.

¹⁸ *Isti*, 165—166; *N. Lengel-Krizman*, Studentski pokret za vrijeme rata i okupacije (1941—1945), *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu*, I, Zagreb 1969, 499—507.

¹⁹ IHRPH, fond MG, 41/7—8, bez oznake autora.

²⁰ Na osnovi dosadašnjih istraživanja u tijeku prve polovice 1941. u Zagrebu je bio organiziran jedan radio-telegrafski kurs koji se održavao redovno mjesec dana u stanu Kristine Prodanović u Šulekovoju ul. br. 35 (isto, 36/1—2, izjava I. Komar), a zatim i nekoliko sanitetskih kurseva. Jedan od njih održavao se u stanu Nede Prohaska-Rukavina u Haulikovoju ulici i polazilo ga 15—20 studentica (*Zene Hrvatske u narodnooslobodilačkoj borbi*, I, Zagreb 1955, 47), drugi u stanu studentice Alice Hrske koji je polazila grupa studentica s različitih fakulteta (Arhiv Gradske konferencije SKH Zagreb [AGK], podaci rekonstruirani prema materijalima kadrovske komisije CK KPH) a održavali su se i tečajevi prve pomoći za omladinke iz skojevske organizacije (Isto).

²¹ Oružje se nabavljalo na različite načine: od simpatizera u neprijateljskoj vojsci ili od pripadnika bivše jugoslavenske vojske — odnosno preko veza aktivista s njima — koji usprkos ustaškim odredbama o obaveznoj predaji oružja to nisu učinili nego ga predaju partijskoj organizaciji. Nije poznata ni približna količina tako prikupljenog oružja. Napominjemo da je ustaška vlast bila prisiljena izdavati nekoliko puta pro-

U Zagrebu je VK bio osnovan potkraj svibnja i djelovao je približno do potkraj lipnja ili (vjerojatnije) do početka srpnja god. 1941.²² i za to je vrijeme organizirao nekoliko sabotaza.²³ Komitet se sastojao od trojice članova, a cijeli je gradski teritorij bio podijeljen na pet područja na kojima su se osnivale udarne grupe vezane uz članove RK-a, a preko njih s VK. Od udarnih grupa naročito aktivnošću istakle su se one sa željeznice, koje su na različite načine vršile prve sabotaze (kvarenje strojeva, motora i uređaja, sipanje pijeska u ležaje lokomotiva, rezanje parnih cijevi i gumenih zračnica, zamjenjivanje putno-tovarnih listova tako da su se čitave kompozicije upućivale u pogrešnom pravcu što je ometalo promet i dovodilo do gomilanja kompozicija na pojedinim stanicama itd.). VK prestaje djelovati na početku srpnja 1941. jer njegove zadatke preuzima MKZ koji — na osnovi uputa i direktiva rukovodstva ili članova najviših partijskih foruma Hrvatske — organizira sav daljnji rad u tom pravcu, pa je prema tome VK postao suvišan.

Međutim od njemačkog napada na Sovjetski Savez — 22. lipnja 1941 — sav rad partijske i skojevske organizacije usmjeren je na organiziranje oružane borbe. Za njemački napad doznalo se već rano ujutro i vijest se munjevito proširila Zagrebom. Većina stanovnika osjetila je da je došao prelomni trenutak u razvoju rata i većina je vjerovala, na osnovi takvih sličnih pohoda, da će Njemačka na istočnoj fronti doživjeti poraz. Time su se ujedno otvarale i perspektive za oslobođenje naše zemlje. CK KPJ je istog dana u Beogradu na svom sastanku — nakon svestrane analize novih događaja — izdao proglas narodima Jugoslavije u kojem se, uz ostalo, odlučno tvrdi da je »KPJ znala što spremaju fašistički zločinci protiv SSSR i čitavog radnog čovječanstva«, pa prema tome KP spremno prihvaća borbu protiv okupatora za koju se dulje vremena pripremala. U Hrvatskoj je CK KPH također izdao letak u povodu njemačkog napada i u njemu pozvao hrvatski narod da pod rukovodstvom Partije započne oslobodilačku borbu »za konačno nacionalno i socijalno oslobod-

glase o predaji oružja i uvijek se taj rok produžavao jer je odziv očito bio slab. Tako je rok za predaju bio najprije određen za 25. IV 1941. a zatim dalje produžavan do 18. VI, 1. VII i konačno 18. VII. (*Narodne novine*, 18. IV, 18. i 30. VI; *Hrvatski narod*, 9. VII 1941). Direktiva o prikupljanju oružja bila je prenijeta i zagrebačkoj skojevskoj organizaciji. Čini nam se da, izuzev nekoliko »manjih« akcija, omladina nije imala većih uspjeha na tim zadacima (O nekim od njih v.: *N. Lengel*, Zagreb je ustao prvog dana, *Omladina Jugoslavije u NOB*, Zagreb 1967, 103—104). To je i razumljivo s obzirom da je omladini bilo teže steći povjerenje osoba koje su posjedovale oružje, odnosno bio joj je onemogućen i pristup mjestima — prvenstveno vojnim objektima — gdje bi se ono, eventualno, i moglo uzeti. Skladišta tako prikupljenog oružja nalazila su se na mnogim mjestima u gradu npr. u Heinzelovoj ulici br. 40, Topničkoj br. 7, Školskoj br. 30, na Pongračevu, u poduzeću »Ventilator« na Savskoj cesti, u radničkoj pekari na Selskoj cesti i drugdje (IHRPH, fond MG, 9/1-1, Izjava A. Roba i M. Vanića). Vježbe u rukovanju oružjem izvodile su se na pustim mjestima uz savsku obalu, okolnim šumarcima ili u radionicama uz buku strojeva.

²² Prema usmenom saopćenju Š. Balena, člana Vojnog komiteta, autoru od 29. VI 1970.

²³ Bile su to npr. diverzije na postrojenju zagrebačke radio-stanice, na željezničkim prugama Zagreb—Varaždin, Zagreb—Sisak i Zagreb—Beograd, sabotaze u protuavionskoj bateriji u Prečkom i spremištima protuavionske artiljerije u Ilici kao i provala u vlak pun municije na Zapadnom kolodvoru (*I. Šibl*, n. dj. 241—243). Treba naglasiti da većina tih akcija nije potpuno uspjela, uglavnom zbog nedovoljnog iskustva (gotovo u pravilu premala količina podmetnutog eksploziva) ali je njima bio postignut moralni efekt koji — na neki način — predstavlja i njihov najveći uspjeh.

denje».²⁴ Ali očekivanja da će Crvena armija odbiti njemački napad i brzo započeti s pobjedama nisu se ispunila. Naprotiv, njemački izvještaji javljali su o brzom i neprekidnom napredovanju njemačkih trupa u dubinu sovjetskog teritorija. Ona vjera u Sovjetski Savez, koju je KPJ godinama razvijala i širila prodrla je duboko u svijest i bila tako velika da mnogi nisu htjeli vjerovati tim izvještajima nego su mislili da je to neka specijalna taktika Crvene armije, tako da je čak i Tito na sastanku CK KPJ 4. srpnja 1941. bio prisiljen naglasiti da je potrebno obustaviti neprestane diskusije o sovjetskoj fronti jer je najpreče »da mi sami napravimo svoj front«.²⁵ Na istoj je sjednici Politbiro CK KPJ donio historijsku odluku o početku oružanog ustanka i o tome izradio plan za cijelu zemlju. Od tog vremena i revolucionarna borba u Zagrebu dobiva nove sadržaje, a zagrebačka partijska organizacija sa svim svojim rukovodstvima, ćelijama i aktivima, sa svim svojim članovima, simpatizerima i ostalim progresivnim stanovnicima, prestaje biti samo politički organ, ona postaje i neka vrsta *vojnog štaba* koji rukovodi cjelokupnom revolucionarnom, oslobodilačkom borbom što postepeno dovodi do konačne političke pobjede Partije usprkos gubicima, porazima, krizama, stagnaciji i teškoćama kroz koje je u Zagrebu prolazila ne samo partijska organizacija nego i cijeli NOP uopće.

II

Novo mjesno partijsko rukovodstvo od srpnja 1941.²⁶ usredotočuje svoju aktivnost uglavnom na tri pravca: a) organiziranje i izvođenje oružanih akcija i diverzija; b) osnivanje prvih partizanskih odreda u neposrednoj gradskoj okolici i s tim u vezi organiziranje putova i kanala koji bi povezivali Zagreb s cijelom Hrvatskom i c) mobilizacija ljudstva i prikupljanje materijala za partizanske jedinice i za potrebe sve razgranatije mreže organizacija i sektora NOP-a u samom gradu.

²⁴ Proglas CK KPJ (*Zbornik NOR-a*, I, 1, 16—17) tiskan je u Beogradu a već 23. VI 1941. stigli su njegovi prvi otisci u Zagreb gdje su umnoženi u nekoliko tisuća primjerala (IHRPH, MG, 9/1-1, izjava A. Roba i M. Vanića) zajedno s letkom CK KPH (*Zbornik NOR-a*, V, 1, 19—23). Oba su se letka širila po Zagrebu 24. VI 1941. i tom je prilikom pala u ruke policiji prva grupa mladih komunista i skojevaca od kojih su trojica bila osuđena na smrt i strijeljana 27. VI, a jedan osuđen na 20 godina teške tamnice. Njihova osuda objavljena je i javnim plakatima. Bio je to prvi ustaški oglas u kojem se govorilo o lecima »komunističkog sadržaja« (Oglas u IHRPH).

²⁵ J. Marjanović, Beograd, Beograd 1964, 110.

²⁶ Oko sredine srpnja 1941. bio je cijeli MKZ smijenjen (izuzev dva člana), nakon neuspješne akcije na Kerestinec. Razlozi su bili ovi: U zagrebačkoj partijskoj organizaciji na početku srpnja 1941. započele su pripreme za oslobađanje zatočenika iz sabirnog logora Kerestinec (nedaleko od Zagreba) u kojem se nalazilo više od sto istaknutih partijskih radnika, predratnih sindikalnih funkcionara, istaknutih javnih i kulturnih radnika Hrvatske koji su uglavnom bili uhapšeni potkraj ožujka 1941. u tzv. akciji preventivnog hapšenja a zatim predani ustaškoj vlasti. Organizaciju njihova spašavanja preuzeo je MKZ na inicijativu i u suradnji s CK KPH. Međutim, neki članovi MKZ povezali su se (bez znanja CK KPH) s tadašnjim predstavnikom Kominterne u Zagrebu koji je vršio dužnost radiotelegrafista između CK KPJ i Kominterne. On im je prenio poruku KI prema kojoj se MKZ mora na neki način izolirati od CK KPH i preuzeti svu organizaciju budućih akcija u Zagrebu. MKZ je ipak upoznao

a) Oružane akcije i diverzije bile su samo jedan od oblika otpora što ih je pokrenula partijska organizacija. Premda su se tim akcijama nanosili neprijatelju gubici i znatna materijalna šteta, ipak je njihov najveći uspjeh bio politički, jer su, u prvom redu, pokazivale da postoji snaga koja se — ne prezajući od vlastitih žrtava — javno i s oružjem u ruci suprotstavlja okupaciji i ustaškom režimu i započinje borbu za svoje nacionalno i socijalno oslobođenje. Nije poznat ni točan broj tih akcija niti ih je moguće danas podrobno opisati, jer većina njihovih sudionika nije više živa a o njima nisu ostali nikakvi zapisi. Isto tako ni neprijateljska dokumentacija ne daje točnu sliku o njima, premda je neprijatelj na svaku akciju odgovarao krvavim represalijama i do krajnosti pooštravao mjere opreza pomoću svih svojih raspoloživih policijskih i vojnih snaga. Pri izvođenju oružanih akcija članovi udarnih grupa imali su savladati niz teškoća i opasnosti, jer je svaka od njih predstavljala neposredan susret sa smrću bilo to u vrijeme same akcije bilo poslije nje. Uz to su veoma često bili prisiljeni da se oružjem suprotstave neprijatelju — što se nerijetko završavalo njihovom pogibijom ili ranjavanjem — jer je neprijatelj naročito uporno tragao za svima onima za koje je utvrdio ili pretpostavljao da su osobno ili neposredno sudjelovali u tim akcijama. Zbog toga su članovi udarnih grupa morali biti uvijek na oprezu i spremni na bijeg, morali su imati ispravne dokumente na svoje, ili — ako su već bili poznati policiji — na izmišljeno ime²⁷ — budući da su se po gradu neprekidno kretale neprijateljske patrole i mnoštvo agenata — zatim osigurane stanove u

CK KPH s tom porukom, ali je do akcije na Kerestinec ipak došlo, nešto ranije nego što je bilo predviđeno (u noći 13/14. srpnja). Kao što je poznato, ta je akcija završila s tragičnim posljedicama (od 92 zatočnika spasila su se svega trinaestorica). Poslije toga CK KPJ poveo je istragu i ispitao sve potankosti povezivanja MKZ s predstavnikom KI i njegovog traženja da se CK KPH izglasa nepovjerenje. Na početku kolovoza 1941. u Zagreb je stigla specijalna komisija CK KPJ, koja je potvrdila partijske kazne izrečene pojedinim članovima MKZ. Prema nekim ocjenama bio je to posljednji odraz nekadašnjih frakcijskih borbi u povijesti KPJ, međutim, po našem mišljenju, kerestinački događaj nije bila nikakva unutarnja partijska stvar i intriga, nego prvi oružani sukob zagrebačkih komunista sa snagama okupatora i ustaša, pa prema tome — čini se — početak ustanka ne samo u Zagrebu i njegovoj najbližoj okolini nego i početak oružanog ustanka u Hrvatskoj.

²⁷ Partijske su tehnike morale u tijeku rata razviti i naročitu vrstu aktivnosti: izradu krivotvorenih dokumenata i drugih isprava izdanih od neprijateljskih vojnih i upravnih organa. Te su specijalizirane tehnike djelovale u Zagrebu od okupacije pa sve do sredine 1944. godine. Kako su potrebe za falsificiranim ispravama rasle praktično iz dana u dan, ne samo za kretanje u Zagrebu nego i za putovanje izvan grada, razvila se uska suradnja s grafičkim radnicima pomoću kojih su se uspostavile veze s gotovo svim zagrebačkim štamparijama, nabavljao specijalan papir, boje i slova, a preko široke mreže simpatizera i originalne isprave koje su služile za izradu potrebnih falsifikata, za kontrolu rednih brojeva izdavanja, za provjeru i krivotvorenje potpisa, za izradu pečata i nabavljala ostala potrebna tehnička pomagala. U tijeku god. 1941. na izradi falsificiranih dokumenata radile su »štamparije« u Trakošćanskoj ulici, Novoj Vesi, Mandaličinoj ulici, Derenčinovoj ul. br. 21d, a od rujna 1941. i tzv. »ručna« tehnika u Babonićevoj ul. br. 29. Posljednja je radila neprekidno sve do 1944. i izradila je mnoge falsificirane isprave i dokumente, neke zaista majstorski (Opš.: *I. Šibl*, n. dj., 190—198; »Bio je najveći 'falsifikator' onog vremena«, *Zagrebačka panorama*, 7—10/1966, 20—22; *J. Lukatela*, Sjećanje na rad tzv. ručne tehnike u Zagrebu, *Zagreb u NOB-i*, n. dj., 330—335).

koje su se sklanjale²⁸ i — što je psihički bilo najteže — morali su prekinuti sve veze sa svojim obiteljskim krugom i najbližim prijateljima.

Oružane su akcije bile najbrojnije tijekom ljeta-jeseni god. 1941. Nakon što se žarište oružane borbe prenijelo iz gradova na teren, akcije zagrebačkih udarnih grupa sve se više usmjeravaju na vojna postrojenja, koja su se uglavnom nalazila u predgrađu ili prigradskim naseljima, a manje na pothvate u samom gradu. Zato se aktivnost udarnih grupa od kraja 1941. odnosi uglavnom na atentate, a mnogo manje na sabotaze. Napominjemo da se oružane jedinice NOV-e i aktivisti iz okolice Zagreba već 1942. sve više povezuju s NOP-om u gradu tako da pojedine diverzantske grupe počinju ulaziti u Zagreb i u njemu same vrše akcije. Zagrebačka pak organizacija daje tim grupama ne samo svoje članove nego sakuplja vojne informacije i ostale podatke o pojedinim vojnim objektima, njihovom osiguranju, rasporedu straža i drugom.

Osim akcija koje su od srpnja do kasne jeseni 1941. u Zagrebu izvršile omladinske udarne grupe pod rukovodstvom MK SKOJ-a,²⁹ od najznačajnijih oružanih akcija izvedenih pod rukovodstvom partijske organizacije ističemo likvidaciju policijskog agenta Lj. Tiljka (na početku srpnja), diverziju u tekstilnoj tvornici »S. Trebich i sin« (19. VII), paljenje benzina u autogaraži Vojne komande (sredina kolovoza), likvidaciju ustaškog agenta I. Majerholda (7. IX), napad na njemačke vojnike (12. IX), diverziju na Glavnoj pošti u Zagrebu (14. IX), napad na njemačke avijatičare (30. IX), a oružani su okršaji na ulicama postali gotovo svakodnevna pojava.³⁰ U svim tim akcijama skojevska i partijska organizacija pretrpjela je velike i teške gubitke jer je neprijatelj na njih odgovarao — ne samo radi zastrašivanja nego i fizičkog uništavanja protivnika — najjačim sredstvima: strijeljanjem i masovnim odmazdama. Nekima od tih

²⁸ Jedan od najtežih problema ilegalnog rada uopće, a naročito u tijeku okupacije, bio je pronalaženje dovoljnog broja sigurnih stanova za sve ugrožene aktiviste (»kompromitirane članove« ili »illegalce«), ranjene članove npr. udarnih grupa, kurire iz unutrašnjosti, partijske radnike koji su boravili u Zagrebu po specijalnim dužnostima ili se u njemu nalazili samo na prolazu, za održavanje sastanaka svih vrsta, smještaja tehnika ili uskladištenja najrazličitijeg materijala. Velika opasnost prijetila je u slučaju čestih iznenadnih racija i pretresa stanova ne samo onima koji su se u njima zatekli neprijavljeni, nego i njihovim stanodavcima, budući da je na osnovi zakonske odredbe još od 11. V 1941. bilo zabranjeno svakoj osobi da se neprijavljena zadržava dulje od 12 sati u jednom stanu (*Narodne novine*, 12. V 1941). To je s obzirom na uveden redarstveni sat (čije se vrijeme neprestano mijenjalo i skraćivalo, osobito poslije neke od oružanih akcija) i posjedovanje najrazličitijih isprava, propusnica i dozvola, do kraja otežavalo siguran duži boravak u jednom stanu. Tako su npr. za dolazak u Zagreb bile potrebne dozvole od »nadležne kotarske, odnosno redarstvene oblasti«, koje su se opet dobivale samo pod uvjetom da se ta osoba neće u Zagrebu zadržavati dulje od 10 dana, a uz to se morala odmah po dolasku prijaviti ustaškom redarstvu. Iznimno su bez tih propusnica mogle doći u Zagreb one osobe iz okolice — najviše 60 km udaljene od grada — ali su se i te morale odmah po dolasku prijaviti ustaškom redarstvu, bez obzira hoće li se u gradu zadržati i manje od 10 dana (*Hrvatski narod*, 12. i 13. X 1941). Poznati su mnogi slučajevi da su se aktivisti NOP-a morali iz stanova probijati s oružjem u ruci, a njihovi stanodavci bili su osuđivani na prisilan boravak u logorima ili na kaznu smrti strijeljanjem.

²⁹ Usp.: *N. Lengel-Krizman*, Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu u toku rata, *Zagreb u NOB-i*, n. dj., 144.

³⁰ *I. Šibl*, n. dj., 243—245, 252—255, 256—262, 263—266.

akcija ustaška je vlast namjerno davala širok publicitet da bi u javnosti kako-tako opravdala velik broj odmazdi, dok je druge pokušavala potpuno zatajiti.³¹

b) MKZ je, uz organiziranje oružanih akcija i diverzija, počeo u ljeto — točnije od sredine srpnja 1941 — osnivati i prve partizanske odrede u okolici Zagreba pri čemu je najveću pomoć dobivao od CK KPH. Prvi odred, tzv. zagrebačko-sesvetski, osnovan je u drugoj polovici srpnja te godine i nalazio se u blizini ceste Dubrava—Sesvete, a zatim je otišao u šumu Divljaču kod sela Novoselca. Sastojao se od po prilici dvije desetine boraca i namjeravao je vršiti diverzije na komunikacijama i napade na neprijateljske vojne i policijske straže. Odred je, međutim, bio otkriven; neki su se od boraca vratili u Zagreb a ostali su se povukli dublje u unutrašnjost. Na putu su neki pojedinci zbog neopreznosti bili uhvaćeni, a svega se petorica probila do bilogorskih partizana. Drugi je odred osnovan oko sredine kolovoza 1941. na području Žumberka i nosio je naziv »Matija Gubec«. Imao je oko četrdesetak boraca. Neprijatelj je uspio otkriti i taj odred i njegovi su se borci nakon iznenadnih napada razbili u nekoliko grupa koje su se rastrkale u raznim pravcima. Većina boraca iz tog odreda bila je uhvaćena, osuđena i strijeljana, a samo se manji dio uspio probiti dalje u unutrašnjost i tako spasiti.

Do osnivanja tih odreda dolazi, uglavnom, iz dva razloga: njihov boravak i djelovanje u najbližoj zagrebačkoj okolici — dakle u područjima s hrvatskim stanovništvom — trebalo je, uz ostalo, poslužiti za stvaranje uporišta (neke vrste poluoslobodenog teritorija) i kanala u prigradskim naseljima i selima koji bi služili kao stalna veza s ostalim dijelovima Hrvatske. Na istoku, zagrebačko-sesvetski odred kao veza prema Bilogori i Slavoniji i žumberački, na zapadu, kao veza prema Kordunu i Baniji, dakle s krajevima gdje je ustanak već uzeo širok zamah, i uz to se preko tih terena mogao »izvlačiti« iz Zagreba sve veći broj ilegalaca za kojima je policija tragala pa im je daljnji boravak u gradu bio onemogućen. Tako bi se oni zajedno s ostalim novim borcima iz Zagreba mogli brže i sigurnije prebacivati u odrede NOV-e u kojima su redovito postajali glavno političko jezgro i davali tim novostvorenim partizanskim jedinicama klasno i revolucionarno obilježje.

Analizirajući osobni sastav obiju tih grupa uočujemo da su se sastojale uglavnom od zagrebačkih aktivista koji — iako »partizani« — još uvijek

³¹ Tako je za odmazdu nakon ubojstva Tiljka bila strijeljana grupa od 10 zatočenika iz Kerestince; prilikom dva neuspjela pokušaja paljenja Maksimirskog stadiona bila je uhapšena grupa od 40 omladinaca o čemu nije bilo ni riječi u ustaškim službenim obavijestima; za odmazdu nakon »akcije kod Botaničkog vrta« — kako je uobičajen naziv za akciju od 4. kolovoza — bilo je strijeljano prema obavijesti u štampi 189 osoba; za odmazdu nakon ubojstva Majerholda strijeljano je 50 ljudi, a uhapšeno oko 60—70 omladinaca s Trešnjevke, o čemu također nema izvještaja o pojedinostima; poslije diverzije u Tvornici cementa uhapšena je veća grupa radnika iz tvornice, ali podataka o toj diverziji nema u štampi; poslije napada na autobus s njemačkim vojnicima i napada na grupu njemačkih vojnika objavljeno je da su strijeljana tri uhvaćena omladinca, dok o drugim diverzijama (npr. paljenje vojnog sjenika, garaže Vojne komande ili tvornice tekstilnih otpadaka) kao i većim oružanim okršajima na zagrebačkim ulicama, mnogobrojnim individualnim podvizima pojedinaca ili grupa, također nema podataka, premda je ustaška vlast nakon svake od njih vršila teške represalije. N. Lengel-Krizman, *Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu u toku rata*, n. rad, 144 (bilj. 24); *I. Šibl*, n. dj., 311—312, 255—256, 262—266.

gravitiraju prema gradu jer se još nisu privikli na nove izmijenjene uvjete borbe na terenu. Zbog toga su se mnogi od njih, nakon prvih početnih neuspjeha odreda, nastojali vratiti u Zagreb gdje su navikli da se snalaze i održe. Međutim, većina ih je po povratku bila uhapšena i strijeljana.⁸²

c) Iz Zagreba su od ljeta 1941. počeli odlaziti i prvi »borci« u novoosnovane partizanske odrede u razne krajeve Hrvatske, ali njihov broj nije ni približno poznat.⁸³ Njihov odlazak iz grada nije bio nimalo jednostavan. Putovalo se obično s krivotvorenim ispravama raznim prevoznim sredstvima, naročito željeznicom, pri čemu je upravo željeznička partijska organizacija uz pomoć svojih mnogobrojnih simpatizera i pomagača iz pogona na raznim stanicama i prugama u Hrvatskoj organizirala svoje

⁸² O prvim partizanskim odredima u okolici Zagreba v.: *I. Šibl*, n. dj., 327—336; *M. Krželi*, Prvi odred, *Ustanak naroda Jugoslavije 1941*, I, 392—406; *I. Kuzmiak*, Sa prvom zagrebačkom partizanskom grupom, isto, VI, 544—548; *R. Bulat*, Žumberak i Pokuplje u narodnooslobodilačkoj borbi, Zagreb 1951, 22—26; *S. Ugarković*, Sjećanja na prve dane ustanka, *Vjesnik*, 23—25. V 1971, IHRPH, KP-25/1423 i 26/1490; Isto, MG, 12/II-15, izjava S. Komara; Isto, fond D. Sailija; Arhiv Hrvatske, Materijali Centralne gradske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, 612/3—4 od 25. IX 1945. i 9. III 1946. godine. Napominjemo da je poslije prvih oružanih okršaja zagrebačko-sesvetskog odreda bila raspisana tjeratica u kojoj se govori o pojavi »četničko-komunističkih bandi« na području bliže okolice Zagreba. Naravno, u tom odredu nije bilo ni jednog četnika, ali se borcima tog odreda daje takav epitet da bi ih se kompromitiralo u očima hrvatskog stanovništva. U ustaškom se tisku prvi put javlja naziv »partizan« godinu dana kasnije, točno 3. VI 1942.

⁸³ Dosad nije utvrđen točan broj Zagrebčana u jedinicama NOV-e za vrijeme rata. U raznim prigodnim govorima i napisima spominju se različiti podaci od 20.000—60.000 ljudi. Pri tom se vjerojatno uzimaju u obzir oni koji su stjecajem okolnosti boravili u Zagrebu za vrijeme rata, osobito mislimo pri tom na pripadnike neprijateljske vojske (domobrana npr.) i onih koji su stizali u Zagreb gonjeni ratnim nedaćama. Sačuvani dokumenti i ostali izvori također ne daju pravu sliku o broju boraca koji su iz Zagreba otišli u jedinice NOV-e. Obično se donose izvještaji o broju mobiliziranih Zagrebčana samo u tijeku jednog mjeseca, i to za razdoblje od rujna—listopada 1942. do kolovoza 1944. godine, ali i to nepotpuno. Čak i ti izvještaji moraju da utvrde da se ti podaci odnose samo na one osobe koje su otišle u NOV preko za to određenih organa MKZ-a, pa prema tome ni ne odgovaraju pravom stanju jer su mnogi pojedinci, pa i cijele grupe, odlazili iz Zagreba u NOV preko raznih drugih veza mimo znanja (pa i evidencije) partijske organizacije, odnosno njenog tzv. otpremnog odbora. Isto tako nemamo podataka o broju novih boraca iz redova zagrebačke omladinske organizacije. Za ilustraciju navodimo da je u vremenu od 1. IX do 1. XII 1942. godine preko otpremnog odbora iz Zagreba otišlo u NOV — prema izvještaju MKZ-a — 178 osoba, od veljače do prosinca 1943. (izuzev listopada i studenog za koje nemamo podataka) 896 osoba, odnosno u tijeku siječnja, veljače, svibnja i kolovoza 1944. ukupno 351 osoba (IHRPH, KP-20/896, 22/1030, 45/379, 46/421, 448, 48/518, 66/1222, 67/1283, 1304 i 1375). Međutim izjave preživjelih članova otpremnog odbora pružaju druge, svakako realnije podatke. Tako je npr. preko otpremnog odbora od listopada 1942. do kolovoza 1943. godine u NOV otišlo iz Zagreba oko 2500 osoba (Isto, MG, bez signature, izjava S. Petrekovića i B. Mučnjaka), odnosno od proljeća do studenog 1944. godine oko 8500 osoba (isto, izjava, D. Kosovca). Međutim, treba istaći i to da se izjave preživjelih članova tog odbora odnose na podatke kojima oni raspolažu, tj. na samo one grupe koje su oni lično otpremali u NOV ili za koje su znali, jer su i drugi članovi ne samo otpremnog odbora nego i drugih vanpartijskih organizacija preko drugih različitih veza otpremali ne samo pojedince nego i cijele grupe o kojima nisu sačuvani nikakvi podaci. Računa se da se u tijeku 1943. godine mjesečno (postojećim kanalima) otpremalo iz grada oko 150—200 osoba, a taj se broj znatno povećao posljednjih ratnih godina.

Naglašavamo da se s obzirom na postojeće izvore i stupanj istraženosti tog problema ne može zasad dati ni približno točna procjena sudjelovanja stanovnika Zagreba u jedinicama NOV-e. Taj problem nužno zahtijeva posebno istraživanje.

punktove i veze na koje su stizali zagrebački aktivisti. Veze preko željezničke organizacije održale su se tijekom trajanja okupacije, iako su u međuvremenu bili osnovani i drugi kanali s većom propusnom moći. U god. 1941. prve veze Zagreba bile su uspostavljene s Likom, Banijom i Kordunom a zatim postepeno i s drugim krajevima. Pri tom su organizirani i »kanali« kroz sela u bližoj okolici i punktovi u prigradskim naseljima (Vrapče, Jarun, Rudeš, Dubrava, Žitnjak, Borčec, Rakitje, Sv. Nedelja, Horvati i dr.) koji su služili kao stalna veza grada s terenom kojom su se kretali i ljudi i materijal u oba pravca. Nakon što su se tereni koje su kontrolirali partizani već toliko približili Zagrebu da se iz njega moglo u »partizane« odlaziti i pješke, nastali su mnogi novi kanali, usavršilo se upućivanje boraca i dobilo nov organizacioni oblik — npr. osnovan je otpremni odbor u prvoj polovici 1942. o čemu će biti više riječi kasnije. Zagrebačka partijska organizacija djelovala je i na drugim sektorima i u drugim organizacijama NOP-a. Naročito je bio razvijen njen rad u Narodnoj pomoći (NP) čije se sjedište — Pokrajinski odbor NP za Hrvatsku — nalazilo u Zagrebu sve dok je ta organizacija u takvom obliku postojala. Pomoću te organizacije KP je uspjela okupiti ljude svih slojeva i zanimanja i tako omasovljavala NOP i širila svoj politički utjecaj. Mnoge osobe koje su u početku bile tek prilagači ili tu i tamo činile poneku uslugu u okviru NP, daljnjim svojim angažiranjem i radom razvile su se u aktivne borce NOP-a pa i postajale organizirani članovi neke od antifašističkih organizacija KP. Podaci pokazuju da je NP tijekom 1941. postala doista najmasovnija antifašistička organizacija u Zagrebu ne samo po broju članova, aktivista, simpatizera i tzv. prilagača nego i po količini sakupljenih novčanih priloga i drugog materijala. Cjelokupnim radom NP rukovodila je zagrebačka partijska organizacija, jer je NP — iako povezana vertikalno svojim organizacionim vezama — bila u isto vrijeme vezana i uz odgovarajući partijski forum. Tako je npr. Pokrajinski odbor NP za Hrvatsku bio vezan uz CK KPH, Mjesni odbor NP za Zagreb uz MKZ, kotarski odbori NP uz rajonske komitete Partije, a odbori i pododbori uz partijske ćelije na određenom gradskom području. Osim toga, zagrebački su aktivisti omogućili veoma uspješan rad Pokrajinskom odboru NP koji je zbog obimnosti rada bio prisiljen osnovati i svoje pomoćne organe — odbore za specijalizirane djelokruge rada: Odbor za pomoć španjolskim dobrovoljcima, tzv. španski komitet, Odbor za logore i zatvore i Odbor narodnooslobodilačkog fonda.³⁴ Isto tako zagrebačka je

³⁴ O radu NP u Zagrebu v.: *N. Lengel-Krizman*, Organizacija i rad Pokrajinskog i Mjesnog odbora Narodne pomoći u Zagrebu 1941—1942, ČSP, 1-II/1969, 93—112. Tako je u razdoblju od kolovoza do prosinca 1941. (za što posjedujemo podatke) bilo preko zagrebačke organizacije NP prikupljeno ukupno 991.924 kune, od čega je bilo predano Pokrajinskom odboru NP za Hrvatsku ukupno 423.547 kuna a razlika od 568.377 utrošena je na lokalne potrebe. (Napominjemo da je Pokrajinski odbor u tom istom razdoblju na cijelom području Hrvatske, izuzimajući Dalmaciju, čiji izvještaji nisu pristigli do odbora, prikupio ukupno 1.361.725 kruna). Međutim i mimo organizacije NP u Zagrebu su partijska i druge antifašističke organizacije također prikupile velike iznose novca. Tako je u ime partijske članarine bilo sakupljeno od travnja do prosinca 1941. 47.602 dinara-kune, priloga za štampu 26.897 i tzv. partijskih priloga 663.918 što sve ukupno (uključujući i priloge NP) iznosi 1.730.341 kunu. (Specifikacija primitaka i rashoda od travnja do prosinca 1941. prema izvještajima MPZ u: IHRPH, fond DS.)

partijska organizacija posvetila i posebnu pažnju ženskom pokretu, osobito nakon osnivanja Inicijativnog odbora AFŽ za Hrvatsku,³⁵ a naročito izdavačkoj djelatnosti. To se odnosi prvenstveno na rad tzv. tehnika koje su tiskale i umnožavale različit partijski materijal. Usprkos upornom nastojanju ustaško-okupatorske policije da onemogući taj rad — što joj je ponekad djelomično i polazilo za rukom — i svestranoj kontroli svih poduzeća i ustanova koji su po svom karakteru rada bili vezani uz tiskarsku i izdavačku djelatnost, partijska je izdavačka aktivnost rasla, što se vidi iz podataka o broju partijskih tehnika i materijalu što su ga umnožile.³⁶

Sigurno je da sve te početne uspjehe zagrebačka partijska organizacija ne bi postigla da — osim svojih članova i simpatizera zajedno s omladinskom organizacijom koja je s KP nakon okupacije stala na čelo NOP-a i rukovođila svim akcijama zagrebačke omladine³⁷ — nije dobila aktivnu podršku dijela stanovnika Zagreba, osobito radnika i omladine. Taj je dio ostao uvijek glavni oslonac i uporište Partije s čijom je pomoći i aktivnom suradnjom uvijek mogla računati. S vremenom KP u svoje redove prima i one koji su do rata bili politički neopredijeljeni, ali antifašistički orijentirani, a koje su ne samo ogorčili fašistički zločini, nego su i ugro-

³⁵ O počecima organizacije AFŽ u Zagrebu u tijeku 1941. vidi moj prilog: Narodno-oslobodilački pokret u Zagrebu 1941—1945. godine, *Zagreb u NOB-i*, n. dj., 43—44.

³⁶ Na osnovi podataka preživjelih aktivista s tog sektora i naknadne rekonstrukcije u Zagrebu su od okupacije do kraja 1941. djelovale tehnike na ovim mjestima: Klaićeva ul. br. 17, Trakošćanska ulica, Nova Ves, Derenčinova ul. br. 21d, Mandalićina ulica, Ilica br. 113, Gundulićeva ul. br. 16, Pavla Radića br. 9 (danas Gluhakova), Kučerina br. 72, Medulićeva br. 14, Domjanićeva br. 16, Rendićeva br. 8, Baruna Jelačića br. 2 (danas Marinkovićeva br. 3) i Babonićeva ul. br. 29. Napominjemo da sve te nabrojene tehnike nisu djelovale neprekidno cijelo to razdoblje na istom mjestu (izuzev one u Klaićevoj i Babonićevoj ulici) već su neke od njih prestale s radom a osnivale se nove. Materijal se povremeno tiskao i u nekim neprijateljskim ustanovama (npr. štamparija Vojnog okruga) uz pomoć simpatizera koji su u njima radili. Treba istaći i to da je veoma mali broj tih tehnika imao »prave« tiskarske strojeve i ostalu tehničku opremu. Najvećim dijelom materijal se »stampao« i umnožavao na ciklostilu, šapirografu ili čak i na običnim pisanim mašinama, a materijal za umnožavanje stizao je s raznih strana. Već od jeseni 1941. po kuririma počinje stizati materijal i primjerci prvih listova i biltena izašlih na već tada oslobođenom teritoriju, a od god. 1942. u Zagreb je stizala više-manje redovita pošiljka svih brojeva centralnih listova, brošura i letaka s oslobođenog teritorija, i to najprije od Agitpropa CK KPH, a zatim i Povjerenstva CK KPH za sjever Hrvatsku. Uz to su djelovale i tzv. omladinske tehnike u Vrbničkoj ul. br. 35, u Tvornici likera u Sesvetama, na Trnju, Plitvičkoj ul. br. 15 i drugdje. Kada je riječ o agitaciono-propagandnom radu značajna uloga pripada i radio-tehnici. Partijska radio-stanica djelovala je samo u toku prve ratne godine. Započela je emitirati u lipnju i u prvoj emisiji, 23. VI 1941, objavila je proglas CK KPH s pozivom na ustanak. Bila je smještena najprije u Tuškanovoj ul. br. 15, zatim u Selskoj br. 23, Šoštarićevoj ul. br. 8 i u Istarskoj ulici, a otkrivena je sasvim slučajno u Vrbničkoj ul. br. 35, gdje se u isto vrijeme nalazila i tehnika PK SKOJ-a za Hrvatsku (Opš. o radio-stanici v.: *S. Ugarković*, Radio-stanica koja je prva emitirala poziv na ustanak, *Četrdeset godina*, Zbornik sjećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta, VII, Beograd 1961, 187—189; *Isti*, Sjećanja na prve dane ustanka, *Vjesnik*, 19—21. V 1971; *I. Šibl*, n. dj., 198—199).

³⁷ O razvoju skojevke organizacije u Zagrebu u tijeku 1941. i prve polovice 1942. v.: *I. Šibl*, n. dj., 203—231; *E. Ivanc*, n. dj., a za cijelo vrijeme rata: *N. Lengel-Krizman*, Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu tokom rata, n. rad, 137—162, kao i prilozi istog autora objavljeni u: *Iz starog i novog Zagreba*, IV/1968, 343—354; *Vojnoistorijski glasnik*, 2/1970, 231—241; Studentski pokret za vrijeme rata i okupacije, n. rad (v. bilj. 18).

ženi kao i sav ostali progresivni dio stanovništva tzv. NDH.³⁸ Oglasi o smrtnim kaznama i odmazdama počeli su se javno objavljivati u Zagrebu od ljeta god. 1941.³⁹ a o stanju u zatvorima, logorima i o strašnim postupcima ustaša s uhapšenima također se ubrzo pročulo.

III

U kasnu jesen 1941. organizacije NOP-a u Zagrebu pretrpjele su velike gubitke. Iako je ustaška vlast praktično od prvog dana svog postojanja počela hapsiti istaknute antifasiste, predratne sindikalne funkcionare, komuniste i njihove simpatizere, ipak joj nije pošlo za rukom sve do kasne jeseni te godine (listopad-studen) izvršiti i jednu značajniju provalu u partijsku ili drugu organizaciju NOP-a. Svi do tog vremena uhapšeni imali su primjerno držanje i mreža ćelija ostala je netaknuta. Do velike provale dolazi nakon hapšenja sekretara MKZ — a i bivšeg sekretara

³⁸ Analiza socijalne strukture pripadnika NOP-a u Zagrebu zahtijeva posebnu studiju. Socijalni sastav članova, aktivista i simpatizera — s obzirom na razgranatost i mrežu različitih odbora i aktivna NOP-a osnovanih u privrednim poduzećima, ustanovama, zdravstvenim i kulturnim institucijama — upućuje na zaključak da su u NOP-u bile zastupljene sve kategorije stanovništva: radnici, službenici, intelektualci svih struka, domaćice, obrtnici, učenici i studenti. Takav socijalni sastav postignut je nakon otklanjanja sektaškog stava koji se povremeno javljao kod nekih članova rukovodstva, pa čak i u partijskim ćelijama prema kojem su svi forumi i institucije NOP-a morale imati »proleterski sastav«. Takav stav i nepravilnosti ubrzo su nestali pa u NOP-u nalazimo ljude svih zanimanja, a njihovo obuhvaćanje i uključivanje u tu sveopću antifasističku borbu predstavlja jedan od najznačajnijih političkih uspjeha KP koja joj je bila na čelu. Za ilustraciju navodimo podatke o socijalnoj pripadnosti najvišeg partijskog i skojevskog rukovodstva u Zagrebu, kao i rukovodstva Narodne pomoći u god. 1941—1942, tada najmasovnije antifasističke organizacije, a pretpostavljamo da bismo metodom komparacije dobili slične pokazatelje i za ostale organe NOP-a. Tako je od travnja 1941. do veljače 1945. MKZ promijenio 22 puta svoj sastav u kojem je radio ukupno 51 član, od toga 31 radnik, 9 službenika, 6 intelektualaca i 5 osoba neutvrđena socijalnog porijekla; MK SKOJ-a od travnja 1941. do sredine 1944. godine 14 je puta mijenjao svoj sastav u kojem se izmijenilo ukupno 38 članova, od toga 17 radnika, 16 studenata, srednjoškolaca i intelektualaca, 5 službenika, dok je u god. 1941. i 1942. u Pokrajinskom odboru NP za Hrvatsku, Mjesnom odboru NP za Zagreb i kotarskim odborima NP, kao i u tzv. odboru za pomoć logorima, odboru za pomoć španjolskim dobrovoljcima i odboru NOF-a djelovalo u svim sastavima 79 članova. Po socijalnom sastavu bilo je oko 40 radnika, 30 intelektualaca, studenata i službenika i 10 osoba neutvrđena socijalnog porijekla.

³⁹ Prvi oglasi o strijeljanju i masovnim odmazdama na osnovi ustaških zakonskih odredaba o prijekom sudu, odnosno pokretnom prijekom sudu i nadopuni tih odredaba (v. bilj. 11) bili su objavljeni u Zagrebu na oglasnim stupovima 27. VI 1941. (S. Škrnjug, I. Šikić i V. Gašparović), 7. VII (B. Borjan), 10. VII (B. Adžija, O. Prica, I. Kuhn, Z. Richtman, V. Rosenzweig, A. Bergman, S. Kraus, O. Keršovani i S. Crnogorac), 4. VIII (V. Šonjara, T. Seljan, A. Berislavić, P. Rukavina i 98 »židova i komunista«), 5. VIII (87 »židova i komunista«), 26. VIII (K. Vurdelja, D. Bajat i M. Durjava), 15. X (N. Perković), 19. XI (A. Brumnić i V. Milišić) itd. Prvi ustaški »sabitni« logori bili su osnovani još u toku proljeća—ljeta 1941, dakle prije nego što je izašla Zakonska odredba o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba na prisilni boravak u sabirne radne logore (*Narodne novine*, 26. XI 1941), npr. u Jastrebarskom, Drnju, Slanom i Metajni na Pagu, Kerestincu, Jadovnu, Krušćici i Loborgradu, ali je većina tih logora (osim onog u Loborgradu) bila raspuštena do rujna god. 1941. Opš. o tim logorima, njihovom osnivanju i stanju u njima donosi E. Grim: Teror nad Jevrejima u NDH. Elaborat u IHRPH.

MK SKOJ-a — i tzv. mjesnih tehničara koji su imali izdajničko i likvidatorsko držanje. Odali su velik broj članova, ilegalnih stanova i organizacionu shemu partijske organizacije izvan Zagreba (u Osijeku, Sl. Brodu i Sarajevu) a u Zagrebu sektor tehnike, Narodne pomoći i omladinske organizacije. U kratkom vremenu bila su uništena gotovo sva mjesna rukovodstva — jer se njihovi članovi nisu uspjeli na vrijeme povući u ilegalnost — zato što su hapšenja vršena vrlo široko, tako da se u početku nije ni znalo kako je došlo do provale. Neki od uhapšenih provlačivali su dalje, suočeni na saslušanjima, tako da je ta provala dosegla zaista masovne razmjere.⁴⁰ Zagrebačka partijska organizacija njome je bila znatno oslabljena ne samo po broju članstva koje je opalo na 1/3 ukupnog broja na početku okupacije, nego i po gubitku »starijeg« iskusnoga partijskog kadra koji je bio ili uhapšen ili premješten na rad izvan grada. Taj se gubitak najviše osjetio pri popunjavanju rukovodstva jer npr. potkraj 1941. neki RK-a nisu uopće postojali a drugi su imali svega jednog ili dva člana.

Zadatke novoosnovanog MKZ u zimskim mjesecima 1941/42. možemo sažeti u ove osnovne: učvrstiti i proširiti partijsku organizaciju, ponovo uspostaviti mrežu vanpartijskih organizacija i osnovati njihova mjesna rukovodstva, organizirati obavještajnu službu i tzv. partizansku vojnu organizaciju među pripadnicima neprijateljske vojske u Zagrebu i mobilizirati što više ljudi. Posljednje je bilo istaknuto i u letku koji je izdao MKZ 20. prosinca 1941. u kome se pozivaju građani Zagreba da se priključe »svetoj narodno-oslobodilačkoj borbi naših junačkih partizana«, kako bi pokazali »da u nama gori luč istinskog patriotizma naših starih Zagrepčana - Hrvata koji su uvijek prkosili svim najezdama na naš narod«.⁴¹

Zagrebačkoj partijskoj organizaciji u procesu njenog obnavljanja na početku god. 1942. mnogo su pomagali i partijski radnici iz novoosnovanih povjerenstava CK KPH za Slavoniju, odnosno sjevernu Hrvatsku,⁴² zatim

⁴⁰ Opš.: *I. Šibl*, n. dj., 342—350; IHRPH, KP-43/29; Arhiv radničkog pokreta — Beograd, fond CK KPJ, br. 46, 50, 89 i 151; *Prilog građi za historiju NOP Slavonije 1941*, Sl. Brod 1965, 147.

⁴¹ IHRPH, KP-66/1193.

⁴² U siječnju-veljači god. 1942. izvršena je organizaciona decentralizacija premještanjem središta CK KPH iz Zagreba na oslobođeni teritorij. Tada je CK osnovao tzv. povjerenstva kao neku vrstu »tehničkih tijela« radi lakšeg rukovođenja i održavanja međusobnih veza (*Zbornik NOR-a*, V, 5, 59). Veza između zagrebačke partijske organizacije i CK KPH održavali su tzv. povjerenici ili instruktori za rad koji su naizmjenično boravili u Zagrebu. Dužnost povjerenika najprije vrši G. Jankez, kao član Povjerenstva CK KPH za Slavoniju (od veljače do svibnja 1942), a nakon njegova odlaska za povjerenika je bio određen I. Marinković koji je u isto vrijeme bio imenovan i za sekretara Povjerenstva CK KPH za sjevernu Hrvatsku (sa sjedištem u Zagrebu sve do kolovoza 1943). Budući da je Marinković na putu u Zagreb na novu dužnost bio opkoljen na Kozari, dužnost povjerenika privremeno je vršio I. Krajačić (svibanj—rujan 1942), a zatim Marinković (rujan 1942 — veljača 1943). Nakon njegova hapšenja dužnost povjerenika, odnosno instruktora preuzima L. Perović (veljača—studenj 1943), zatim M. Mišković (prosinac 1943 — lipanj 1944), N. Veber (lipanj—studenj 1944) i konačno Z. Nemčić-Bibanović (studenj 1944 — svibanj 1945).

članovi organizacionog sekretarijata CK KPJ za neoslobođene krajeve,⁴³ kao i osobno J. Broz Tito koji je dao pismena uputstva CK KPH, a on ih je zatim dostavio zagrebačkom partijskom rukovodstvu. U njima se, uz ostalo, ističe potreba korjenite promjene politike čuvanja kadrova jer se ne smije više ni u kojem slučaju dopuštati da »aktivisti ostanu na ugroženim mestima i onda, kada im gotovo sigurno pretila velika opasnost. Bolje je da privremeno [...] na jednom sektoru trpi rad nego da izgubimo jednog dragocenog aktivistu! Primjena ovakvog gledišta zahtjeva: a) Obezbeđenje naših aktivista, naročito rukovodilaca koji rade na terenu neprijatelja, svim onim što im je potrebno: stanovima osiguranim maksimalno od iznenađenja, itd. Sa malo napora i upornosti ovo se može postići, ako se o tome stalno vodi računa i iskoriste sve mogućnosti koje se dnevno ukazuju; b) Povlačenje iz gradova svih onih drugova koji tamo više ne mogu opstati i njihovo prebacivanje bilo u druga mjesta ili na teren u zaštitu partizanskih odreda; c) Češću izmjenu rukovodećih aktivista u pojedinim mjestima, kada njihov opstanak bude ugrožen; d) Smjelije uzdizanje novih kadrova [...] i njihovu upotrebu u partiskom radu...«⁴⁴ Ta je pomoć partijskoj organizaciji u Zagrebu bila i te kako potrebna jer su se mnogi njeni članovi i organizacije kao cjeline — kako ističu neki dokumenti iz tog vremena⁴⁵ — nakon posljednjih provala »začaurili« i pojavili se neinicijativnost i nesnalaženje u radu. To je i razumljivo. Da bi se organizacija održala trebalo ju je neprestano obnavljati primanjem novih članova koji nisu imali ni revolucionarnog iskustva ni teoretskog znanja, a našli su se odjednom suočeni s mnoštvom problema i zadataka što su ih morali izvršavati u svakodnevnoj borbi s ustaškom policijom. Trebalo je proći određeno vrijeme da bi se osposobili, a vremena nije bilo. Mnogi od njih pali su policiji u ruke i prije nego su se uspjeli osposobiti za rad i rukovođenje, ili su morali prijeći u ilegalnost što ih je sprečavalo

⁴³ Do osnivanja organizacionog sekretarijata CK KPJ dolazi zbog toga što su se u god. 1941. stjecajem okolnosti CK KPJ i Vrhovni štab nalazili gotovo neprekidno u središtu vojnih operacija pa su ostajali i duže vrijeme bez stalnih i sigurnih veza s ostalim štabovima i rukovodstvima u zemlji. To je imalo za posljedicu da zbog nesigurnih i sporih kurirskih veza nisu imali uvijek točan pregled situacije u pojedinim krajevima. Zbog toga je u prosincu 1941. bio osnovan sekretarijat CK KPJ sa sjedištem u Zagrebu preko kojeg su uspostavljene čvrste i sigurne veze s rukovodstvima u Hrvatskoj, Sloveniji, Srbiji, Vojvodini, Makedoniji i Kosovu, a preko ilegalne radio-stanice i veza s Kominternom, tada jedina veza sa vanjskim svijetom. Taj je zadatak bio povjeren I. Loli-Ribaru i E. Kardelju koji su sa slobodnog teritorija u istočnoj Bosni 2. I 1942. stigli u Zagreb i boravili u gradu do kraja ožujka iste godine. Kardelj je tada otišao u Sloveniju, gdje je ostao do jeseni 1943, a I. Ribar u Foču gdje se nalazio CK KPJ i VŠ. Međutim, on se ponovo vraća u Zagreb 30. VI 1942. i ostaje do 25. VIII iste godine. Oba člana sekretarijata uspjela su — zahvaljujući zagrebačkoj partijskoj organizaciji — uspostaviti veze s rukovodstvima u Hrvatskoj, Sloveniji i Srbiji i prenijeti im upute i direktive CK KPJ. Iz Zagreba je I. Ribar vodio opsežnu korespondenciju s oslobođenim i neoslobođenim teritorijem, a redovno je izvještavao i CK KPJ o svemu interesantnom za NOB i o iskustvima rukovodstava iz Hrvatske, Slovenije i Srbije (Opš.: M. Leković, *Delatnost organizacionog sekretarijata CK KPJ u Zagrebu na početku godine 1942, Zagreb u NOB-i*, n. dj., 95—109).

⁴⁴ IHRPH, KP-8/106, uputstvo CK KPJ (potpis J. Broz Tito i I. L. Ribar) CK KPH-a od 8. IV 1942.

⁴⁵ Isto, KP-9/193, izvještaj o radu zagrebačkog, krapinskog i varaždinskog okruga od 11. VI 1942; *Zbornik NOR-a*, V, 4, 236—242, izvještaj Povjerenstva CK KPH za sjev. Hrvatsku od 11. VI 1942; Isto, II, 4, 368—386, izvještaj V. Popovića CK KPJ od 16. VI 1942.

u slobodnijem kretanju i uspješnijem radu, ili su zbog opasnosti od hapšenja morali napustiti Zagreb. Usprkos svim tim teškoćama partijska se organizacija pomalo sređuje u prvim mjesecima god. 1942.

Tako je MKZ već u travnju 1942. rukovodio s 5 RK (na početku 1942. iz praktičnih razloga došlo je do spajanja područja V i VI RK, tj. Trešnjevke i Črnomerca u jedno pod rukovodstvom V RK), 26 partijskih ćelija (2 tvorničke, ostale ulične) sa 84 »većinom mlada i politički manjkavo obrazovana partijska člana«. ⁴⁶ Sa željezničkim partijskim rukovodstvom u to vrijeme još nisu bile uspostavljene veze zbog velikih hapšenja nakon diverzije na električnom redukcionom transformatoru na željeznici. ⁴⁷ U lipnju te godine broj članova se povećao na 109, a ćelija na 34 (10 tvorničkih i 24 ulične) a u partijskim kružocima nalazilo se 30 kandidata. ⁴⁸ Naime, pitanje ideološkog uzdizanja kadrova postalo je jedan od zadataka partijske organizacije u kojoj je većina njenih članova imala kratak »partijski staž«. Ta se slabost nije toliko osjetila tijekom 1941. kad su u gradu boravili mnogi predratni komunisti nego naročito od 1942. kad je partijski kadar bio potpuno izmijenjen. Zbog toga se od proljeća (travanj-svibanj) 1942. u Zagrebu organiziraju partijski kursevi koje su polazili obavezno svi članovi MKZ, RK i članovi skojevskog rukovodstva, ali i kandidati iz ostalih rukovodstava i sektora. Oni se u gradu održavaju više-manje redovito sve do proljeća god. 1944. ⁴⁹ Pada u oči da su partijske ćelije u

⁴⁶ IHRPH, KP-9/154, izvještaj MKZ od 12. V 1942.

⁴⁷ Nakon provala u jesen god. 1941. na željeznici je bilo osnovano novo rukovodstvo koje se odmah uključilo u pripreme za diverziju na postrojenju željezničke plinare. Međutim taj je plan izmijenjen i 21. IV 1942. izvršena je velika diverzija na željezničkom redukcionom transformatoru u Branimirovoj ulici preko kojeg je dobivao električnu energiju cijeli željeznički čvor na Glavnom kolodvoru. U akciji su sudjelovali — uz ostale — i članovi željezničkog partijskog rukovodstva koji su, prema unaprijed utvrđenom planu, morali istog dana otići u NOB. Stjecajem okolnosti, međutim, istog dana kad je izvršena diverzija, ustaška je policija dobila spisak »sumnjivih« osoba, među njima i imena sudionika diverzije koji su bili uhapšeni zajedno s velikom grupom željezničara (oko 40 osoba). Zbog toga je bila prekinuta veza s MKZ sve do lipnja 1942. kad se ponovno osniva novo rukovodstvo na željeznici koje je rukovodilo s 8 ćelija i 22 člana (*I. Šibl*, n. dj., 271—272; *Hrvatski narod*, 27. V 1942; IHRPH, KP-43/32b, izvještaj od 20. V 1942; isto, MG, 12/6—38, izjava V. Ivića).

⁴⁸ IHRPH, KP-9/199, 10/219, izvještaji MKZ od 17. VI i 1. VII 1942.

⁴⁹ Pitanje ideološkog uzdizanja kadrova postalo je jedno od glavnih kojima su se nužno morala pozabaviti i najviša politička i vojna rukovodstva u Hrvatskoj. Nestašica odgovarajućeg partijskog kadra bila je sve uočljivija što je više rastao oslobođeni teritorij i povećavali se politički i vojni uspjesi god. 1942. Zbog toga se pri CK KPH, pri okružnim a kasnije i oblasnim komitetima, organiziraju niži, srednji i viši partijski kursevi. Tako je npr. CK KPH organizirao od 1942. do oslobođenja 15 viših kurseva s oko 400 polaznika i 10 srednjih s oko 200 polaznika (*Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj*, Zagreb 1969, 260—261). Kursevi koji su se održavali u Zagrebu radili su po programu višega partijskog kursa (IHRPH, MG, bez signature, izjava D. Krndije). Međutim, kad su prilike dopuštale, partijski radnici iz Zagreba odlazili su i na kurseve na oslobođeni teritorij, a zatim su, po svom povratku, prenosili stečeno znanje i ostalim članovima. Tako su npr. na dva viša partijska kursa na Korđunu od 5—20. X i 1—20. XII sudjelovali i neki članovi MKZ i MK SKOJ-a (isto, KP-42-VI/3695 i 3696). Ta se praksa kasnije — a naročito 1944 — naveliko počela primjenjivati, jer se takvi kursevi održavaju pri Povjerenstvu CK KPH na Zagrebačku oblast čije se sjedište sve više približavalo Zagrebu. Trajali su obično 15 dana, a zatim su se »kursisti« ponovo vraćali u Zagreb (*Žene Hrvatske u NOB-i*, I, n. dj., 521).

većini bile tzv. ulične, što upućuje na zaključak da se članstvo Partije sastojalo uglavnom od zanatskog proletarijata, a da su najmanje bili zastupljeni tvornički radnici, kako pokazuju podaci o broju tvorničkih partijskih ćelija. Tom se pitanju — na neki način odvajanju Partije od tvorničkog proletarijata — posvetila tijekom 1942. naročita pažnja.

SUMMARY

In the first part of her contribution, the author shows the most important events in the organizational development of the Zagreb Party organization, and also some spheres of its activities in the period from the foundation of the Ustaši state and the entrance of the occupying forces into Zagreb on 10 April 1941, to April-May 1942.

The Party, as organizer and leader of the anti-Facist movement in Zagreb, was active and directed work in various sectors. It also organized resistance of the most varied forms. In April and May 1941 it organized the collecting of arms and formed organized groups to carry out shock attacks, diversions and sabotage. After the German attack on the Soviet Union (June 1941) the Party organization was active in three main directions. It organized armed action and diversions in the town itself; founded the first partizan units in Zagreb's immediate surroundings and organized channels connecting Zagreb with the territory of the whole of Croatia; and finally mobilized people and material (especially technical and medical) for the needs of the partizan units and the more and more numerous anti-Facist organizations, which were at that time founded and developing in Zagreb.

In the autumn of 1941 numerous arrests took place and the Party organization suffered great losses. Membership decreased greatly, to one fifth of the total number at the beginning of 1941. In spite of these great losses the Party quickly consolidated and renewed itself, so that it already had 86 members at the beginning of May 1942. These members gathered around them several thousand sympathisers and active helpers from among the progressive inhabitants of Zagreb.